QADIMGI FARG‘ONA VODIYSI TARIXIGA OID KULTUROGENEZ VA ETNOGENEZ MASALALARI

Ikrom Djurayev
GulPDI dotsenti
Sevinch Erbo‘tayeva
GulPDI talabasi

Annotatsiya. *Maqolada dasht qabilalarining shimoldan janubga ko‘chishidan so‘ng bronza davrida eng yaqqol namoyon bo‘lgan O‘rta Osiyo va Yevrosiyo cho‘llari o‘rtasidagi madaniy va iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish muammolari bo‘yicha arxeologik materiallar va adabiyotlar ko‘rib chiqiladi. Bundan tashqari, maqolada ko‘chirilgan aholining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti, bronza davri qabilalarining migratsiya harakati muammolari ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Migratsiya, Srub madaniyati, Andronovo madaniyati, ko‘chmanchi chorvachilik, kulolchilik, Vodil qabristoni, katakomba.*

Mil.avv. II-ming yillikning ikkinchi yarmi davomida Yevroosiyo dasht qabilalari Farg‘ona vodiysining janubiy va g‘arbiy hududlariga kirib kela boshlaydilar. Bu haqda dastlabki xabarni arxeolog A.N.Bernshtam asarlaridan bilishimiz mumkin. A.N.Bernshtam 1940 yilda Sulaymon tog‘idan janubda, O‘sh shahri yaqinidan topilgan archasimon naqshli sopol parchalari bilan tanishib, bu sopol parchalarini bronza davrining andronova-Karasuk madaniyatiga tegishli ekanligini ta’kidlaydi va uning yil sanasini mil.avv. II-ming yillikning oxiri va I-ming yillikning boshlari bilan belgilaydi [2, B. 186]. N.G. Gorbunova va B.Z. Gamburglar 1950 yillarda Janubiy Farg‘onaning adirlik zonalaridan bronza davrining dasht qabilalari madaniyatiga tegishli Vodil va Karamqo‘l yodgorliklarini topadilar.

Vodil qabristoni. Qabristonning mozor usti qurilmalari yassi tosh tepaliklar ko‘rinishida bo‘lib, ular Olatov tizmalarining shimoliy adirlari bo‘ylab yoyilgan edi. Qabriston maydoni janubdan shimolga 2 km, sharqdan g‘arbga 2,5 km masofani egallagan. Mana shu maydonda 273 ta yassi tosh qo‘rg‘onlar hisobga olingan. Qadimgi qabriston Shoximardon soyi bo‘ylab joylashgan. Qabriston shimol tomondan Vodil qishlog‘iga tutashib ketgan [6, B. 130].

Bronza davrining Andronova chorvadorlari o‘z moddiy madaniyat izlarini O‘sh va O‘zgan yaqinida ham qoldirib ketganlar. Ular sopol parchalari, shoxdor bilakuzuklar sifatida topilgan [2, B. 186]. Aynan shunday bilakuzuk Toshkent viloyatidan ham topilgan [4, B. 65].

Vodil qabristonida B.Z. Gamburg va N.G. Gorbunovalar tomonidan 1955 yilda qazishma ishlari davomida 31 ta mozor-qo‘rg‘onlar ochiladi. Tosh yashiklar usti tosh plitalar bilan yopilganligi aniqlanadi. Vodil qabristonining tosh yashiklari, ularda yotgan skeletlar holati va orientirovkasi hamda ularda topilgan ashyoviy dalillar kompleksi Janubiy Sibir va tog‘li Oltoyning bronza davri andronova madaniyati yodgorliklarini eslatadi [11, B. 39]. Vodil qabristonidan topilgan sopol idishlar shakli va ularning naqshlariga ko‘ra, G‘arbiy Qozog‘iston [5, 6. B. 133–135] va Janubiy Sibir [11, B. 39] Andronovo madaniyati yodgorliklari keramikasining aynan o‘zidir.

Vodil qabristonidan topilgan bronza va pastaviy munchoqlar hamda uchli bronza uzuklar Janubiy Sibir materiallariga juda o‘xshab ketadi [11, B. 39]. Vodil qabristonidan topilgan antropologik materiallar V.Ginzburg tadqiqotiga ko‘ra, dolixokefal yevropoid tipining andronoid variantiga tegishli ekanligi aniqlangan.

Ochilgan 31 ta qabrdan 16 tasida 23 ta sopol idishlar topilgan. Idishlar bir xil shaklda, og‘zi keng, tashqariga qayrilgan, qorni bo‘rtib chiqqan ko‘rinishda. Idishlarning yelka qismi chizma va chekma naqshlar bilan qoplangan. Naqshlar parallel egri chiziqlar va tomchisimon oval chizikchalardan iborat. Sopol tuvaklar tanasining pastki qismida olov izlari saqlangan. Demak, ularda oziq-ovqat tayyorlangan.

Ba’zi bir ayol skeletining bilak suyaklarida bikonik shakldagi munchoqlardan tizilgan bronza bilakuzuklari, bir uchi ilon boshli, ikkinchi uchi bigiz tig‘li bronza uzuklari va silindrsimon pasta munchoqlar uchraydi. 6 ta mozordan bronza predmetlari topilgan. Ular bronzadan yasalgan

munchoqlar, uzuk va sirg‘a hamda ikki parrakli zo‘g‘otali paykonlardan iborat. Uchta mozordan pastali munchoqlar ham topilgan.

Vodil qabristonidan topilgan sopol idishlar shakli va ularning naqshlariga ko‘ra, G‘arbiy Qozog‘iston [6, B. 133–135] va Janubiy Sibir [11, B. 39] Andronovo madaniyati yodgorliklari keramikasiga o‘xshasa-da, Vodil sopoli o‘zining arxaikaligi va naqshining soddaligi bilan ko‘proq Toshkent vohasi bronza davri sopollariga o‘xshab ketadi [12, B. 30].

Karamko‘l qabristoni. Ushbu yodgorlik Vodil qabristonidan 40 km.lar chamasi shimoli-sharqda, Isfayram soyidan shimoli-sharqdagi adirlikda joylashgan [7, B. 78]. Bu joyda 16 ta ko‘rg‘on ochilgan. Ular xudi Vodil qabristoni qo‘rg‘onlari kabi mayda tosh va shag‘al tuproq aralash aylana shaklidagi yassi tepaliklardan iborat bo‘lib, ular ostidagi qabrlarda jasadlar tosh yashiklarga ko‘milgan. Tosh yashiklarda skeletlar g‘ujanak holatda, chap yoki o‘ng yoni bilan, boshi g‘arbga qaratilgan holda yotgan. Mozorlarning barchasi o‘g‘irlangan, ashyoviy dalillar deyarli uchramaydi. Faqat bir mozorda (№ 2) pastadan ishlangan atigi bitta bezak topilgan bo‘lib, unga analogiya qadimgi Xorazmning Ko‘kcha 3 qabristonida uchraydi [10, B. 44]. Karamko‘l qabristonining ichki va tashki qurilish tarkibi Vodil qabristonini eslatadi. Uning bu jihatdan Vodil qabristoniga aynan o‘xshashligi hamda uning qo‘rg‘on №2 qabridan topilgan pasta qadama bezagi yodgorlikni Andronovo madaniyati yodgorliklar turkumiga kiritishga imkon berdi. Ular etnik jihatdan nafaqat O‘rta Osiyoning bronza davri dasht qabilalari bilan qon-qorindosh, balki ularning kelib chiqish tarixiy ildizlari mintaqa doirasidan kelib chiqib, shimolning dasht qabilalariga borib taqaladi.

Shunday qilib, Janubiy Farg‘onadan topilgan bu ikki qabriston bronza davri dasht qabilalarining yodgorliklari bo‘lib, ulardan Chek mozorlari har jihatdan Vodil, Karamqo‘l va Arsif qabristonlarini eslatadi. Yu.B. Piotrovskiy ularning sanasini mil.avv. X-VIII asrlar bilan belgilaydi. Lekin u Vodil qabristonidan topilgan qarnaygul shaklidagi baldoqni hisobga olmaydi. Biroq, bunday sirg‘alar Andronovo madaniyati yodgorliklarida keng tarqalgan. N.A. Avanesova Andronovo madaniyatining metall predmetlarini kompleks tahlildan o‘tkazar ekan, shunday sirg‘alarni O‘rta Osiyo yodgorliklarida mil.avv. XIII-XII asrlarga tegishli ekanini isbotlagan [1, B. 17]. Karnaygul shaklidagi sirg‘alar Yapagi (2,5) va Arsif qabristonlarida ham topilgan. 1986 yilda G.P. Ivanov xo‘jalik ishlari munosabati bilan buzilgan Qashg‘archi qabristonida qazishmalar olib borib, oltin va kumushdan yasalgan shunday sirg‘alarni topgan [8, B. 68]. Hozirgi kunda Farg‘ona viloyati hududlarida 7 ta shunday sirg‘alar topilgan, uning tashqarisida esa bitta shunday sirg‘a topilgan.

Ma’lumki, Farg‘ona vodiysining sharqiy tumanlarida qadimgi dehqon aholisining Chust madaniyati namunalari topilgan. Vodiyning g‘arbiy tumanlarida bronza davrining chorvador dasht qabilalari yodgorliklarini topilishi B.A. Litvinskiyga ularni mushtarak joylashgan makonlari nomi bilan “Qayroqqum madaniyati” deb atashga imkon bergan.

Qayroqqum manzilgohlari. Qayroqqum hududlarining katta qismi taqirliklardan iborat. Aynan, mana shu taqirliklar yuzasida sopol parchalari ko‘plab uchraydi va ularning ma’lum maydonda qalinlashishi, bronza metallurgiyasining toshqollari, bronza va toshdan yasalgan xo‘jalik asbob-uskunalari, tosh yorg‘uchoq hamda mehnat va harbiy qurollar yasash qoliplari, olovda kuygan tosh uyumlari, taqir yuzasida o‘yilgan o‘choq o‘rinlari va boshqalar uchraydiki, har bir shunday ashyoviy dalillar qalin sochilib yotgan makonlar bronza va ilk temir davri urug‘ jamoalarining manzilgohlari bo‘lgan. Bo‘lajak Qayroqqum suv ombori maydonidan arxeologik izlanishlar davomida Sirdaryoning o‘ng sohili bo‘ylab (ya’ni Sirdaryo bilan Qoramozor tog‘ tizmalari oralig‘i) cho‘zilgan Taqir Yagana maydonidan 60 dan ortiq punktda bronza va ilk temir davri urug‘ jamoalarining manzillari topildi. Ular joylashish o‘rinlariga ko‘ra, uch qismga (sharqiy, markaziy va g‘arbiy) bo‘lib o‘rganildi. Topilgan qadimgi manzilgohlarning aksariyat ko‘pchilligida madaniy qatlam saqlanmagan, ular tabiat unsurlari ta’sirida yemirilib, nurab, buzilib ketgan.

Izlanishlar davomida hisobga olingan 60 dan ortiq punktning 15 tasi qadimgi qayroqqumliklarning hunarmandchilik faoliyatidan dalolat beruvchi metallurgiya ustaxonalari ekanligi aniqlangan. U joylardan ko‘plab toshqollar, metall eritish qo‘ralarining izlari, metall eritish qozonlarining parchalari, umuman, metallurgiya hunarmandchiligi bilan bog‘liq ashyolar topilgan.

Qayroqqum hududida ruda eritish qo‘ralari ko‘plab topilgan. Deyarli barcha makonlarda ruda toshqollari uchraydi. Ba’zi joylarda toshqollar uyumini uchratish mumkin. Bunday punktlar albatta ruda eritish ustaxonalari bo‘lganligidan guvohlik beradi. Qayroqqumda metall eritishdan tashqari, eritilgan metall xomashyosidan turli xil mehnat va harbiy qurollar ishlab chiqarish yaxshi tashkil etilgan. Bu xildagi ishlarning izlari keng ko‘lamda №10, 12, 16, 63 punktlarda tashkil etilgan. Punkt №16 da toshdan metall quyish qoliplari topilgan. Ularda jangovor zo‘g‘otali bronza boltalari quyilgan [10, B. 109].

Bronza ishlab chiqarishda sopol qozon (tigel) lardan foydalanish keng yo‘lga qo‘yilgan. Masalan, punkt №10, 63 kabi makonlarda sopol qozoncha parchalari uchratilgan. Ularning tagida mis eritmasi saqlangan [11, B. 100]. Qayroqqum metall predmetlarining kimyoviy tahlilida ko‘rsatilishicha, mis 83, 62%, qo‘rg‘oshin 10,23% (xanjar), mis 97, 08%, qo‘rg‘oshin 0, 24% (pichoq) bo‘lgan. Ularda yetishmagan qorishmalarni surьma va rux tashkil etgan. Demak, Qayroqqumda metallurgiyaning misga moslashtirilgan markazi rivojlangan.

Dashti Asht qabristoni. Yodgorlik Sirdaryodan shimolda, Qoramozor tog‘ tizmalarining janubiy tog‘ oldi dashtida, Asht qishlog‘idan janubiy-g‘arbda joylashgan. Bu joyda 500 ga yaqin yarim aylana shaklida tosh qo‘rg‘onlar bo‘lib, ularning diametri 4-12 metrgacha boradi, balandligi 0, 4-1,5 m. Bular orasida yassi tosh qo‘rg‘onlar ham uchraydi.

Dashti Asht qabristoni XIX asrning 80-yillarida N.I. Veselovskiy tomonidan ochilgan. 1957 yilda 20 ga yaqin qo‘rg‘onlar B.A. Litvinskiy rahbarligida o‘rganilgan [12, B. 109]. 1967, 1971-1974 yillarda Asht arxeologik otryadi xodimlari tomonidan 200 ta qo‘rg‘onlar ochildi. Ulardan 48 tasi kenetaf mozorlari bo‘lib chiqdi. Ularning deyarli ko‘pchilligi o‘g‘irlangan. Dashti Asht qabrlaridan bronzadan ishlangan bigiz, zirak va tugmachalar, sopol idishlar topilgan. Sopol idishlar bankasimon shaklda, qizg‘ish-qora angob bilan pardozlangan. Bir qism sopollar taroqsimon, archasimon chizma, chekma gullar bilan naqshlangan. Sopol idishlar ikki guruhga bo‘linadi. Birinchi guruh sopollari dasht qabilalar madaniyatini eslatsa, ikkinchi guruh sopollar chust madaniyati sopollarini eslatar edi.

Birinchi guruh idishlari so‘nggi bronza davri yodgorliklari-Qayroqqum, Vodil, Karamko‘l, Dahana sopollariga juda o‘xshash. Ba’zi bir bankasimon idishlar esa Tozabog‘yob madaniyatiga o‘xshab ketadi. Dashti Ashtda ikki madaniyat sopollarini birgalikda uchrashi qadimgi Farg‘onada ikki etnik guruhlarni ilk konsolidatsiyasidan guvohlik berar edi [12, B. 95].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аванесова Н.А. Проблемы истории андроновского культурного единства (по металлическим изделиям). Автореф. канд. Дисс. –Ленингра, 1979. –С. 17, 24.
2. Бернштам А.Н. Историко–археологические очерки Центрального Тянь–Шаня и Памиро–Алая. –М.–Л., 1952. –С. 186;
3. Гамбург Б.З., Горбунова Н.Г. Могильник эпохи бронзы в Ферганской долине. КСИА, Вып.63. –Москва.1956. –С. 85–93;
4. Гамбург Б.З., Горбунова Н.Г. Новые данные о культуре эпохи бронзы Ферганской долины. // СА, № 3, 1957. –С. 130–133.
5. Грязнов М.П. Погребения эпохи бронзы в Западном Казахистане. Сб. “Казаки”, Вып. № 11. –Ленинград, 1927.
6. Гамбург Б.З., Горбунова Н.Г. Новые данные о культуре эпохи бронзы Ферганской долины. // СА № 3, 1957, –С.133–135.
7. Иванов Г.П. Кашкарчинский могильник–новый могильник эпохи поздней бронзы в Фергане. ОНУ. –Ташкент, 1988. № 10. –С. 44–47.
8. Киселов С.В. Материалы и исследования по археологии Сибири. // МИА. 24, 1952. –С. 39, рис.22,29.
9. Литвинский Б.А. Изучение курумов в северо–восточной части Ленинабадской области в 1957 г. В кн. «Археологические работы в Таджикистане». T.V. –Душанбе, 1959. –С. 109–129;
10. Литвинский Б.А Курганы и курумы Западной Ферганы. –М., 1972.

11. Салтовская Е.Д. О погребениях ранних скотоводов в северо–западной Фергане. // КСИА АН ССР, Вып. 154, –Москва, 1978. –С. 95–99.
12. Тереножкин А.И. Согд и Чач. КСИИМК, XXXIII, 1950. рис. 69, XV, 7